

LECH ZIELIŃSKI

UNIwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska

E-MAIL: LECHZIEL@UMK.PL

ORCID: 0000-0003-1265-8873

PATRYK GŁOWACKI

UNIwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska

E-MAIL: GLOWACKI@GMAIL.COM

ORCID: 0000-0001-9095-784X

Stosunek Panajotisa Kondylisa do myśli Karola Marksa

Abstract: The aim of this paper is to comment on Panagiotis Kondylis' remarks on the thought of Karl Marx. In its introductory part, the authors present an overview of the recent studies and point out some prospects for further research on the topic in question. The second part of the paper focuses on an analysis of Kondylis' texts that have not been discussed in previous studies, including both his first papers written as a university student and interviews given at the end of his life. The authors pay particular attention to the book *Marks a grecka tradycja antyczna* (Marx and the classical Greek antiquity), which is fully devoted to Marx's works and the translation of which has inspired the authors to write this article. The adopted perspective has enabled them to obtain a broader and more comprehensive picture of Kondylis' attitude toward the legacy of Karl Marx.

Keywords: Panagiotis Kondylis, Karl Marx, Kondylis thought, Kondylis and Marx

Wprowadzenie

Podczas pracy nad przekładem obejmującym dwa eseje książki Panajotisa Kondylisa *Marks a grecka tradycja antyczna*¹ zauważyliśmy, że dotychczasowe opracowanie stosunku Kondylisa do spuścizny Marksa pozostawia wiele do życzenia. Przyczyny tego stanu rzeczy leżą zarówno w złożonej materii zagadnienia, jak i w jakimś stopniu w występującej w naukach humanistycznych skłonności do powtarzania w kolejnych opracowaniach wcześniej poczynionych ustaleń bez weryfikacji ich podstawy źródłowej i rzetelności. Nie chodzi nam jednak o krytykę wcześniejszych opracowań, ale przede wszystkim o zwrócenie uwagi na ich historyczność. Nie można krytykować Wolfganga Schullera² za to, że nie uwzględnił istotnych dla tematu źródeł, jakimi są wywiady udzielone przez Kondylisa, czy też jego pierwszego tekstu z okresu studenckiego – *Die Revolutionstheorien und der Marxismus*³ (Teorie rewolucyjne i marksizm), jeżeli w momencie pisania artykułu nie były one jeszcze w całości dostępne w języku niemieckim⁴. Nie można również krytykować Giseli Horst⁵ za to, że w swojej obszernej książce poświęconej Kondylisowi nie uwzględniła pozostawionych przez niego fiszek, ponieważ zostały one opracowane przez Fotisa Dimitriou w ramach pracy doktorskiej już po wydaniu jej książki i do dziś (luty 2023) nie doczekały się publikacji. Poza tym trudno wymagać od autorki przeglądowego, rzetelnego i obszernego opra-

¹ Przekład ukazał się jako trzecia pozycja w ramach serii „Scripta Kondyliana”. Zob. Panajotis Kondylis, *Marks a grecka tradycja antyczna. Dwie rozprawy* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2022).

² Zob. Wolfgang Schuller, „Marx, Engels und Marxismus bei Panajotis Kondylis”, w: *Panajotis Kondylis. Aufklärer ohne Mission. Aufsätze und Essays*, red. Falk Horst (Berlin: Akademie Verlag, 2007), 133–139.

³ Tekst ten w języku niemieckim ukazał się w roku 2011. Por. przypis 36 tej pracy.

⁴ Wywiad przeprowadzony przez Spirosa Tsakniasa w języku niemieckim został opublikowany po raz pierwszy w 2015 roku na łamach czasopisma *Zweiundzwanzigste Etappe*, a wywiad przeprowadzony przez Spirosa Koutroulisa w 2012 roku w czasopiśmie *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. Wolfgang Schuller w swoim tekście z 2007 roku mógł korzystać jedynie z wywiadu przeprowadzonego przez Marina Terpstrę opublikowanego zarówno w języku greckim, jak i niemieckim w 1994 roku.

⁵ Gisela Horst, *Panajotis Kondylis. Leben und Werk – eine Übersicht* (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2019).

cowania całej twórczości Kondylisa, by jakimś pobocznym tematem zajęła się dokładniej. Celem niniejszego artykułu jest zarówno podsumowanie dotychczasowego stanu badań, jak i sięgnięcie do źródeł nieuwzględnionych we wcześniejszych opracowaniach, by na ich podstawie powiedzieć o stosunku Kondylisa do twórczości Marksa nieco więcej niż dotychczas. Zanim przejdziemy do przedstawienia stanu badań, zadajmy pytanie, jakie źródła pozwalające uchwycić stosunek Kondylisa do twórczości Marksa są dziś dostępne historykowi filozofii. Dysponuje on przede wszystkim:

1. książkami i artykułami naukowymi, w tym popularnonaukowymi, autorstwa Kondylisa, a zatem owocami jego działalności badawczej; szczególnie chodzi tu o teksty wymieniające Marksa lub bezpośrednio go dotyczące, a także te, w których tematyka jest zbieżna z kierunkiem jego badań⁶;
2. tekstami o charakterze metarefleksji nad własną twórczością naukową; w tym przypadku są to trzy wywiady, przy czym szczególne znaczenie mają dwa ostatnie, udzielone krótko przed niespodziewaną śmiercią⁷;
3. spuścizną Kondylisa w postaci 4000 fiszek, przygotowanych jako podstawa źródłowa do drugiego i trzeciego tomu jego nieukończonego dzieła życia, jakim jest *Ontologia społeczna*⁸;

⁶ Wykorzystanie tych źródeł w całości jest bardzo pracochłonne, a dziś nie ma na świecie badaczy znających doskonale całą twórczość Kondylisa. Odnalezienie analogii czy podobieństwa myślowego wymagałoby poza tym równie dobrej znajomości dzieł Marksa. Dlatego wspomnimy jedynie o książce Kondylisa *Theorie des Krieges. Clausewitz – Marx – Engels – Lenin* (Teoria wojny. Clausewitz – Marks – Engels – Lenin), której można poświęcić osobny artykuł.

⁷ Na potrzeby niniejszego artykułu uznajemy wywiady za źródło podstawowe. Marks nie pojawia się w nich wprawdzie w zbyt wielu miejscach, jednakże jest w nich wymieniany, a czasem nawet w nieco dłuższym wywodzie.

⁸ W udostępnionej nam wersji skierowanej do wydawnictwa, która jednak wciąż może ulec zmianom, znajdują się fragmenty odnoszące się do Marksa i jego koncepcji. Można również znaleźć opatrzone komentarzami cytaty z dzieł filozofa z Trewiru, wśród których są: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Zarys krytyki ekonomii politycznej), *Die deutsche Ideologie* (Ideologia niemiecka) czy *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej). Najlichniesze są jednak odniesienia do marksizmu rozumianego jako szeroki nurt myśli. Uznaliśmy, że źródło to można będzie wykorzystać po ich opublikowaniu.

4. wcześniejszymi fragmentarycznymi opracowaniami przedmiotowego zagadnienia – źródła pośrednie;
5. danymi biograficznymi Kondylisa pozwalającymi na określenie wstępnych wniosków na temat jego poglądów;
6. korespondencją Kondylisa.

Jeżeli spojrzymy na trzy pierwsze punkty, to zauważymy, że pozostają one w ścisłym związku. Fiszki stanowią wstępny etap mierzenia się z zagadnieniem, są często opatrzone komentarzami, więc można w nich uchwycić sposób myślenia Kondylisa, sposób pozycjonowania własnych poglądów na tle poglądów innych uczonych. Niestety mamy tu dostęp jedynie do fazy wstępnej opracowywania treści. Z chwilą ukończenia każdej książki niszczył on bowiem fiszki stanowiące materiał do jej napisania, uznając, że treści, które chciał przekazać, są zawarte w książce. Badacze myśli Kondylisa nie mają zatem dostępu do fazy wstępnej powstawania jego prac. Wyjątkiem są fiszki do II i III tomu *Ontologii społecznej*, ale w tym przypadku badacze nie dysponują ukończonym dziełem. Wywiady są natomiast ważnym uzupełnieniem dotychczasowej twórczości i odautorskim komentarzem do niej. Jest w nich zdecydowanie więcej miejsca na szerszą refleksję i ewaluację własnego dorobku. Można przypuszczać, że Kondylis uznał, iż z perspektywy czasu chce coś jeszcze powiedzieć o swojej dotychczasowej pracy i sposobie myślenia⁹.

Punkt czwarty odnosi się do obecnego stanu badań, którego syntetycznego przeglądu dokonamy poniżej. Punkt piąty wyznacza perspektywę biograficzną. Podstawowym źródłem niemieckojęzycznym jest przywoływana już praca Giseli Horst¹⁰. W języku polskim dostępny jest także jej artykuł dotyczący młodości i czasów studenckich Kondylisa¹¹. Jest to ważne źródło

⁹ Wszystkie trzy wywiady zostały udostępnione polskiemu czytelnikowi w formie książkowej, zob. Panajotis Kondylis, *Niewidoczna chronologia myśli* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2020). Warto w tym miejscu nadmienić, że książkowe wydanie było poprzedzone publikacją kolejnych wywiadów na łamach czasopisma *Studia z Historii Filozofii* w latach 2016–2019.

¹⁰ Jej pierwsza część jest najprawdopodobniej najobszerniejszą próbą przedstawienia biografii Kondylisa. Zob. Horst, *Panajotis Kondylis*, 25–94.

¹¹ Gisela Horst, „Młody Panajotis Kondylis”, w: *Panajotis Kondylis. Życie – twórczość – recepcja*, red. Lech Zieliński i in. (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSG, 2022), 11–18.

odnoszące się do okresu formacyjnego przyszłego filozofa. Cennymi materiałami są również wspomnienia znajomych, przyjaciół i członków rodziny. Do części z nich dotarła Gisela Horst, która powołuje się na przeprowadzone z nimi wywiady w swojej monografii. Odrębną grupę stanowią wciąż publikowane wspomnienia przyjaciół. Źródła te, w szczególności dotyczące najwcześniejszego, greckiego okresu, są dostępne jedynie w języku greckim¹². Jeżeli chcemy właściwie uchwycić stosunek Kondylisa do Marksa, nie możemy ich pominąć. Choć w dalszych rozważaniach będziemy odwoływać się do życia Kondylisa, to kwestie biograficzne nie będą dla nas rozstrzygające. Z drugiej jednak strony zrozumienie jego stosunku do Marksa byłoby wybrakowane, gdyby nie uwzględniło chociażby okoliczności historycznych, w których przyszło mu zapoznać się z jego spuścizną.

Spuścizna epistolarna wymieniona w punkcie szóstym stanowi niewielkie objętościowo źródło. Brakuje również szerszego opracowania tej kwestii. Jedynym dostępnym dla badaczy źródłem są publikowane wspomnienia przyjaciół i znajomych, w których przytaczają oni fragmenty prywatnej korespondencji z greckim filozofem¹³. Gisela Horst, powołując się na informacje uzyskane od siostry Kondylisa Melpo Bouboulis-Kondylis, relacjonuje:

Kondylis najprawdopodobniej nie prowadził dzienników, po jego śmierci niczego takiego nie znaleziono. W jego mieszkaniu w Atenach nie było również żadnych listów, dyplomów czy innych oficjalnych dokumentów. Była tam jedynie jego biblioteka, przyznana mu nagroda Goethego oraz materiały stanowiące podstawę do rozpoczętego dzieła *Ontologii społecznej*¹⁴.

¹² Na szczególną uwagę zasługują wspomnienia Lavrandonisa dotyczące okresu greckiego, zob. Antonis Lavrandonis, „Ta diamorfotika chronia tou P. Kondyli”, *Simeioseis* 54 (2000): 21–38. W języku polskim dostępny jest tekst dotyczący działalności translatorskiej Kondylisa uwzględniający jego wątki biograficzne, por. Filip Olkiewicz, Lech Zieliński, „Działalność translatorsko-redakcyjna Panajotisa Kondylisa jako przykład kulturotwórczej roli tłumacza”, *Heteroglosia. Studia kulturoznawczo-filologiczne* 12 (2022): 301–304.

¹³ Dobrym tego przykładem jest wzmiankowany tekst Antonisa Lavrandonisa (por. przypis 12).

¹⁴ Horst, *Panajotis Kondylis*, 17.

Dodaje jednak, że Kondylis nie zniszczyłby listów i dokumentów, dlatego możemy mieć nadzieję, że zostaną one odnalezione¹⁵. Jeżeli tak rzeczywiście się stanie, konieczna może się okazać ponowna rewizja niektórych ustaleń.

Stosunek Kondylisa do myśli Marksa w świetle dotychczasowych badań

Wolfgang Schuller poświęcił jeden z artykułów obecności Marksa, Engelsa i marksizmu w twórczości Kondylisa¹⁶. W jego tekście można odnaleźć następujące myśli powtarzane czy parafrazowane również w późniejszych publikacjach:

1. Kondylis zachował niezależność od Marksa i marksizmu mimo jego wpływu na ówczesne środowiska intelektualne.
2. Potrafił uhistorycznić myśl Marksa, nie dążąc do zakwestionowania lub potwierdzenia jego poglądów, a jedynie do przedstawienia ich jako schyłkowego elementu myśli charakterystycznej dla kultury mieszczańskiej.
3. Z wyjątkiem książek *Marks a grecka tradycja antyczna* oraz *Teoria wojny* myśl Marksa odgrywa w twórczości Kondylisa niewielką rolę.
4. Kondylis doceniał Marksa jako wybitnego naukowca i twórcę nowoczesnej socjologii wykorzystującego w swoich analizach wyniki badań empirycznych.
5. Kondylis z uznaniem twierdził, że nikt tak jak Marks nie wykazał, że historia, ekonomia, polityka, filozofia i antropologia są ze sobą w ścisłym związku.

Z artykułu Giseli Horst *Młody Panajotis Kondylis* zawierającego materiał biograficzny dotyczący czasów studenckich (lata sześćdziesiąte XX wieku) można się dowiedzieć, że Kondylis jako student myślał lewicowo, że był pod wrażeniem lektury pism Marksa, że należał do lewicującego kręgu studenckiego¹⁷. Centralnym punktem dyskusji w tym kręgu była myśl Marksa, sta-

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Schuller, „Marx, Engels”, 133–139.

¹⁷ Horst, „Młody Panajotis”, 11–18.

nowiąca punkt wyjścia refleksji nad ideologiami i utopiami¹⁸. Dowiadujemy się również, że Kondylis dostrzegał wewnętrzne sprzeczności w poglądach Marksa, w szczególności w tych obszarach, w których przechodził on od postawy historyka do eschatologa, oraz że w tym czasie zaczął pracę nad swoimi tekstami¹⁹. W ostatniej części cytowanego artykułu znajduje się krótkie sprawozdanie z dyskusji na temat problematycznego przyporządkowania myśli Kondylisa do politycznej lewicy czy też prawicy, zawierające konkluzję, że Kondylis sam nigdy nie wpisywał się w wymienione kategorie, a wytykanie błędów jednej czy drugiej stronie nie oznaczało sojuszu ze stroną przeciwną. Poza wymienionymi wątkami autorka zacytowała również dwa fragmenty odpowiadające analizom Wolfganga Schullera (punkty 4 i 5).

W swoim *opus magnum* Horst poświęciła dwie strony stosunkowi Kondylisa do Marksa²⁰. Warto wspomnieć, że w tym samym rozdziale uwzględniła ona zarówno myślicieli starożytnych (sofiści, Tukidydes), epoki nowożytnej (Hobbes, Spinoza, Hegel, Nietzsche, Marks), jak i współczesnych (Carl Schmitt, Lavrandonis, Castoriadis)²¹. W innym miejscu książki poświęciła jeszcze kilka stron Marksowi i marksizmowi²². Pierwszy z wymienionych fragmentów przypomina pod względem treści wzmiankowany wyżej artykuł autorki, choć inaczej rozkłada akcenty, dowartościowując znaczenie myśli Marksa w twórczości Kondylisa. Horst stwierdza, że dostrzeżenie sprzeczności w myśli Marksa pobudziło Kondylisa do szukania dróg i sposobów ich przezwyciężenia i do rozwoju własnych obszarów zainteresowań zarówno w obrębie filozofii, jak i politologii²³. Powołując się na wywiad z Tsakniasem, konstatuje również, że twórcze uzupełnianie poglądów Marksa przez Kondylisa było dla niego czymś oczywistym. Wskazuje także na posługiwanie się przez Kondylisa w dwóch ważnych pracach, niewymienionych w tym kon-

¹⁸ Tamże, 15.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Horst, *Panajotis Kondylis*, 105–106.

²¹ Już na tej podstawie można wnioskować o szkicowym potraktowaniu zagadnienia, którego ustaleń z pewnością nie należy uznawać za ostateczne. Sama autorka zwraca uwagę na problematyczność tej kwestii: „Kondylis w swoich tekstach rzadko odnosił się do autorów, dlatego jest się zdaniem na samodzielne poszukiwanie takich śladów”, tamże, 100.

²² Por. tamże, 271–279.

²³ Tamże, 106.

tekście przez Schullera, podstawowymi pojęciami Marksa – bazą i nadbudową. Chodzi tu o jego studium nad konserwatyzmem (*Konservativismus*) i pracę *Der Niedergang der bürgerlichen Denk- und Lebensform* (Upadek kultury mieszczańskiej)²⁴.

Odnosząc się do obecnego stanu badań i uwzględniając materiały pominięte we wcześniejszych rozważaniach, wzbogacimy o nowe ustalenia obraz stosunku Kondylisa do myśli Marksa.

Stosunek Kondylisa do myśli Marksa

Punkt odniesienia naszych dalszych rozważań będą stanowiły trzy wywiady przeprowadzone z Kondylisem u schyłku jego życia. Perspektywa ta umożliwi zrekonstruowanie późnego stosunku Kondylisa do Marksa, a także do marksizmu i komunizmu jako zjawisk historycznych. Konwencja wywiadu pozwala mu bowiem na formułowanie metarefleksji odnoszących się do procesu twórczego, okoliczności powstania określonych dzieł czy zwrócenie uwagi na źródła inspiracji. Wywiady stanowią wyjątkowe źródło wiedzy niedostępne na kartach jego książek, dlatego też są one odpowiednim punktem wyjścia do namysłu nad znaczeniem poglądów Marksa dla myśli greckiego filozofa. Z drugiej strony przywołamy szerzej pierwszy tekst Kondylisa napisany w okresie studiów w Atenach i poświęcony filozofowi z Trewiru, aby tym samym stworzyć klamrę kompozycyjną obejmującą cały okres jego działalności intelektualnej²⁵.

Kondylis w wywiadach nie ukrywa swojego zainteresowania Marksem i marksizmem. Odpowiadając na pytania, wielokrotnie odnosi się do jego myśli, czasem przywołuje ją na marginesie na pozór całkowicie odrębnych rozważań. Istotne jest to, że już jego dysertacja poświęcona powstaniu nowożytnej dialektyki, skupiająca się na krytycznym opracowaniu stanowisk trzech znaczących dla niej postaci – Hölderlina, Schellinga, Hegla (zawiera-

²⁴ Horst zwraca również uwagę w przypisie 449 na teksty, w których można poszukiwać śladów wpływu Marksa, zob. tamże.

²⁵ Zob. Panajotis Kondylis, „Die Revolutionstheorien und der Marxismus”, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 3 (2012): 341–349.

jąca notabene w tytule cezurę czasową „do 1802 roku”), powstała z potrzeby zgłębienia problematyki marksizmu. Choć Marks nie jest obecny na kartach tej pierwszej obszernej pracy Kondylisa, stanowi siłę napędową procesu jej tworzenia. W wywiadzie ze Spirosem Tsakniasem czytamy:

Pozycja pod tytułem *Die Entstehung der Dialektik*²⁶, w której poddaję gruntownej analizie najbardziej abstrakcyjne z pojęć filozoficznych niemieckiej pokantowskiej myśli idealistycznej, powstała na przykład na podstawie intensywnych badań nad duchowymi źródłami i postulatami marksizmu, które stały się badaniami początków heglizmu jako jednego ze źródeł marksizmu²⁷.

W tym przypadku podobne stwierdzenie, choć w odmiennym kontekście, możemy znaleźć już w pierwszym wywiadzie przeprowadzonym przez Marina Terpstrę:

Jeszcze słowo odnośnie do mojej pracy o powstaniu dialektyki i o filozofii Hegla [...]. Kierowała mną zasadniczo chęć przybliżenia genezy marksizmu na płaszczyźnie teoretycznej i światopoglądowych założeń jego filozofii historycznej. Krytyczne zajęcie się marksizmem na płaszczyźnie teoretycznej i ruchem komunistycznym w zakresie praktyki społecznej było istotnym doświadczeniem w moim rozwoju intelektualnym i osobistym²⁸.

Logiczną konsekwencją tego stanu rzeczy jest fakt, że wątków naznaczonych myślą Marksa należy szukać nie tylko tam, gdzie Kondylis powołuje się na niemieckiego filozofa. Poszukiwanie i rekonstrukcja śladów wskazujących na wpływ Marksa muszą z konieczności przebiegać w szerszym horyzoncie. W wywiadach Kondylis wskazuje jednak na wybrane obszary refleksji, w których marksowska spuścizna odgrywała istotną rolę. Największy wpływ na myślenie greckiego filozofa miało niewątpliwie porzucenie oświeceniowego

²⁶ Pełny tytuł brzmi: *Die Entstehung der Dialektik. Eine Analyse der geistigen Entwicklung von Hölderlin, Schelling und Hegel bis 1802* (Powstanie dialektyki. Analiza rozwoju myśli od Hölderlina, Schellinga i Hegla do roku 1802).

²⁷ Kondylis, *Niewidoczna*, 47–48.

²⁸ Tamże, 26–27.

przekonania o postępie moralnym przybierające u Marksa postać eschatologicznej wiary:

Odejście od eschatologii, które z psychologicznego punktu widzenia nie przyszło mi trudno, w logiczny sposób skutkowało porzuceniem każdej prostolinio-
wej koncepcji historycznego biegu wydarzeń²⁹.

Stanowisko Marksa pozbawione normatywnego założenia o determinizmie historycznym traci jako praktyka rację bytu. Dla Kondylisa jednak nie ma miejsca w obrębie nauki na normatywność: „za niemożliwe uważam uchwycenie powinności, to jest umocowanie wartości, w naukowym racjonalizmie”³⁰. Sformułowana przez Kondylisa deskryptywna teoria decyzji, znajdująca najpełniejszy wyraz w jego książce *Macht und Entscheidung* (Władza i decyzja), jest wynikiem krytycznego namysłu nad poglądami Marksa, choć próżno szukać w niej śladów jego obecności w postaci bezpośrednich odwołań³¹.

Kondylis czytał Marksa i prowadził o nim dyskusje od najmłodszych lat. Gisela Horst wskazuje, że „między czternastym a siedemnastym rokiem życia Panajotis zaczął intensywnie zajmować się filozofią” i już wtedy „kupował dzieła Freuda, Kanta, Junga, Spinozy, Nietzschego i Marksa”³². Fascynacja filozofią okazała się na tyle silna, że kilka lat później, w 1961 roku, podjął on studia z zakresu filologii klasycznej na uniwersytecie w Atenach³³. Jako student Kondylis „myślał lewicowo”, choć „nie stał nigdy na czele frakcji studentów, nie należał do partii komunistycznej, nie był również marksistą”³⁴. Należał jednak do „lewicującego kręgu studenckiego”, gdzie „centralnym te-

²⁹ Tamże, 55.

³⁰ Tamże, 98.

³¹ Zrozumiałe staje się zdziwienie Wolfganga Schullera konstatującego, że „obecności Marksa brakuje nawet, co naprawdę może zaskakiwać, w antologii dotyczącej władzy, choć »kwestia władzy« znajdowała się w centrum zainteresowań XX-wiecznego marksizmu”, Schuller, „Marx, Engels”, 134.

³² Horst, „Młody Panajotis”, 12.

³³ Swoją przygodę ze studiami Kondylis rozpoczął od kierunku prawniczego, a dopiero po roku, po dopełnieniu niezbędnych formalności, mógł rozpocząć studia filologiczne. Por. Horst, *Panajotis Kondylis*, 35.

³⁴ Horst, „Młody Panajotis”, 13–14.

matem dyskusji był Marks³⁵. Wtedy też powstał jego pierwszy tekst – *Teorie rewolucyjne i marksizm* (1964)³⁶. Jego centralnym zagadnieniem jest omówienie związku między ideologią i rewolucją. Kondylis wskazuje w nim na nieodzowność elementu ideologicznego w rewolucjach i rewolucyjnym myśleniu. Dla potrzeb eksplikatywnych tworzy czteroelementowy model rozwoju ideologicznej świadomości rewolucyjnej³⁷. Można tu zauważyć charakterystyczne dla całej jego późniejszej pracy naukowej zainteresowanie empirią, przybierające kształt ścisłej zależności między realizacją idealnego (ideologicznego) konceptu i rzeczywistych okoliczności historycznych³⁸. W tym świetle zastanawia się nad niebywałym powodzeniem i historycznym oddziaływaniem marksizmu. Choć rozważania Kondylisa mieszczą się w paradygmacie ówczesnych dyskusji wokół filozofii marksistowskiej, należy podkreślić krytycyzm i dążenie do autonomii w formułowaniu myśli wtedy wciąż jeszcze bardzo młodego, dwudziestojednoletniego filozofa. To właśnie krytyczna postawa i rzetelne traktowanie materiału empirycznego³⁹ doprowadziły Kondylisa do konfrontacji z aporiami tkwiącymi w rozważaniach filozofa z Trewiru:

Roztrząsanie wewnętrznych sprzeczności myśli Marksa było dla mnie jednym z powodów, które natchnęły mnie do systematycznego podejścia do centralnych zagadnień, wokół których – jako teoretycznych osi – rozwinął się szereg problematyk i rozwiązań⁴⁰.

³⁵ Tamże, 15.

³⁶ Został on opublikowany dopiero w 2002 roku w tomie pod tytułem *Melancholia kai Polemiki*. Niemiecki przekład autorstwa Konstantina Verykiosa ukazał się w 2011 roku pod tytułem *Die Revolutionstheorien und der Marxismus*. Więcej o kontekście powstania tekstu por. Horst, *Panajotis Kondylis*, 319–320.

³⁷ Kondylis, „Die Revolutionstheorien”: 345.

³⁸ Tamże: 343.

³⁹ Kondylis wielokrotnie podkreśla konieczność uwzględniania nauk szczegółowych i ich ustaleń w refleksji mającej na celu zrozumienie skomplikowanych fenomenów życia społecznego: „Nie wyobrażam sobie, w jaki sposób dziś może ktoś dojść do wiarygodnych uogólnień, nie posiadając bogatej wiedzy empirycznej i nie pogłębiając swojej wiedzy w zakresie nauk społecznych”, Kondylis, *Niewidoczna*, 78.

⁴⁰ Tamże, 94.

Kondylis wymienia trzy najważniejsze jego zdaniem obszary tematyczne poruszane przez Marksa, stanowiące dla niego intelektualny bodziec do samodzielných rozważań. Są to:

1. problem relacji bytu i powinności,
2. wprowadzenie pojęcia ideologii do analiz socjologicznych,
3. założenie prymatu czynnika ekonomicznego nad czynnikiem politycznym⁴¹.

Namysł nad drugim z wyżej wymienionych punktów sprawił, że Kondylis jednoznacznie oddalił się od dogmatycznych i doktrynerskich interpretacji Marksa, kiedy uhistorycznił samą metodę i potraktował ją – posługując się wypracowaną przez niego terminologią – jako formę ideologiczną. Ślady tego sposobu myślenia są widoczne już we wzmiankowanej pracy z 1964 roku, w której uhistorycznienie i instrumentalizacja ideologicznych komponentów zwiastują zmierzch danej postaci ideologii, w tym przypadku marksizmu:

Marksizm przeszedł wszystkie stadia rozwoju, jakie w dotychczasowej historii musiała przejść każda ideologia. Powstał w formie światopoglądu, podniósł emancypacyjne roszczenia uciskanych mas ludzi, następnie uległ deformacjom, a właściwie dopasował się do istniejących relacji społecznych, aby następnie zostać uhistoryczniony i instrumentalnie wykorzystany ideologicznie. Metodologiczno-analityczny aspekt marksizmu pozostaje jednak w mocy i dowodzi, że perspektywa historyczno-relatywna, uwypuklająca zmienność, dobiegła do kresu, a emancypacja ludzkości w szerszym zakresie wciąż pozostaje jedynie w sferze życzeń⁴².

Na fakt uhistorycznienia paradygmatu poznawczego Marksa zwrócił uwagę przywoływany już Wolfgang Schuller. Podkreślił on wyraźnie, że Kondylis:

uczynił to, do czego większość jego współczesnych nie była zdolna, ale co powinna była zrobić – uhistorycznił sam sposób myślenia Marksa, postępując z nim w taki sposób, w jaki Marks postąpił z wcześniejszymi zjawiskami historycznymi z wyjątkiem własnego⁴³.

⁴¹ Por. tamże, 94–97.

⁴² Kondylis, „Die Revolutionstheorien”: 348.

⁴³ Schuller, „Marx, Engels”, 133.

Grecki filozof zachował jednak równie daleko idący krytycyzm wobec własnej teorii i jest świadomy jej ograniczeń wynikających z faktu, że jest ona zakotwiczona w teraźniejszości. Również to należy zaliczyć na poczet rozrachunku z myślą Marksa⁴⁴. W konsekwencji Kondylis wyznacza linię demarkacyjną oddzielającą elementy wciąż aktualne w koncepcji niemieckiego filozofa od obszarów, na których tracił on grunt pod nogami:

Marks był wielkim teoretykiem tylko i wyłącznie dlatego, że był – i o ile tylko był – wielkim historykiem. Z chwilą, gdy przestaje być historykiem i staje się eschatologiem historii i teologiem, w jego myśli pojawia się luka, często niekorzystnie wpływająca na dokonywane przez niego analizy⁴⁵.

Określając Marksa mianem „wielkiego historyka”, chce on przede wszystkim zwrócić uwagę na jego rozległy horyzont poznawczy i umiejętność syntetycznego powiązania wielu aspektów ludzkiego poznania. Kondylis wielokrotnie podkreśla konieczność badań interdyscyplinarnych i wskazuje na niebezpieczeństwo specjalizacji bez widoków na syntezę i całościowe zrozumienie zachowania człowieka. Nauki szczegółowe dostarczają bowiem precyzyjnych danych na temat człowieka, ale same potrzebują syntezy wyższego rzędu. Absolutyzacja zaś wybranych aspektów poznania musi prowadzić do deformacji, które na polu filozoficznym przybierają różne formy redukcjonizmów. Dla Kondylisa natomiast „nazewnictwo jest sprawą drugorzędną i często dziełem przypadku”. O sobie samym mówi, że jest „obserwatorem spraw ludzkich, analitykiem ludzkich zachowań w konkretnych sytuacjach”, a w swoich pracach zamierza „ukazać spójność elementarnych struktur zachowań oraz wewnętrzną logikę rozwoju [...]”⁴⁶. Z tej perspektywy w pełni zrozumiałą jest jego podziw dla interdyscyplinarnego charakteru badań Marksa:

⁴⁴ Odpowiadając na zarzut stawiany już starożytnym sceptykom, dotyczący podstawy umożliwiającej relatywizację teorii opisujących świat zjawiskowy, Kondylis zauważa: „To, że moja teoria jest, jak każda inna, uwarunkowana historycznie, nie dowodzi jej relatywizmu, lecz potwierdza jedynie na własnym przykładzie regułę o wpływie historii”, Kondylis, *Niewidoczna*, 33.

⁴⁵ Tamże, 94.

⁴⁶ Tamże, 21–23.

Nie mogę tutaj nie przywołać głębokiego i trwałego wrażenia, jakie wywarł na mnie przykład Marksa. W twórczości tego wielkiego myśliciela wyraźnie rzuca się w oczy, że filozofia, antropologia, ekonomia, historia, polityka itd. stanowią ze swej istoty nie tylko jedną i tę samą rzecz, lecz także jednolitą wiedzę, do której jądra nieuniknienie się zmierza, bez znaczenia, z którego punktu okręgu się wychodzi⁴⁷.

Podobną myśl możemy znaleźć w jego tekście *Marksizm, komunizm i historia XX wieku*:

Żaden z nowożytnych intelektualistów nie wykazał tak przenikliwie i wymownie jak Marks, że historia, ekonomia, polityka, filozofia i antropologia w zasadzie stanowią jedną, jednolitą naukę – niezależnie od tego, pod jakim znakiem on sam próbował ją ujednolicić⁴⁸.

Marks niewątpliwie inspirował Kondylisa, a krytyczna analiza jego dzieł połączona z baczną obserwacją aktualnych wydarzeń na świecie sprawiała, że choć grecki uczony podawał w wątpliwość podstawowe założenia myśli Marksa, to często mogły one stanowić dla niego punkt odniesienia, a sam niemiecki filozof egzemplifikował figurę polemicznego interlokutora, z którym mierzenie się prowadziło Kondylisa w kierunku krystalizacji własnego stanowiska. Jeżeli więc podważał założenie o prymacie gospodarki w ujęciu Marksa, to w następnym kroku potrafił reintegrować zdekonstruowane elementy w strukturę własnego wywodu:

Gospodarka oczywiście nadal zachowuje znaczenie wśród czynników kształtujących życie społeczne, ale dostosowuje się do ogólnej logiki i morfologii stosunków społecznych, tzn. stosunków między jednostkami żyjącymi w społeczeństwie⁴⁹.

⁴⁷ Tamże, 94.

⁴⁸ Panajotis Kondylis, *Das Politische im 20. Jahrhundert. Von den Utopien zur Globalisierung* (Heidelberg: Manutius Verlag, 2001), 35.

⁴⁹ Kondylis, *Niewidoczna*, 56.

Uwidadnia się tutaj również jego niedeterministyczne podejście do prognozowania przyszłych wydarzeń. Kondylis był głęboko przekonany o niemożliwości dotarcia do niepodlegającej relatywizacji podstawy, do kamienia filozoficznego. Co więcej, w swoim niedokończonym dziele *Ontologia społeczna* chciał zawrzeć analizę ugruntowującą niemożliwość realizacji takiego przedsięwzięcia⁵⁰. Aktywizm i zaangażowanie Marksa znajdujące wyraz w słynnej jedenastej tezie o Feuerbachu, gdzie czytamy, że „[f]ilozofowie rozmaicie tylko interpretowali świat; idzie jednak o to, aby go zmienić”⁵¹, są tym punktem, w którym obu filozofów nie łączy nic. Jednak i tutaj możemy mówić o negatywnym wpływie polegającym na logice przewycięzania stanowiska interlokutora⁵². Kondylis postuluje bowiem konieczność rezygnacji badacza czy też filozofa z aktywnego działania na rzecz wprowadzania zmian i reform. Tylko niezaangażowany obserwator może podejmować próby zrozumienia rzeczywistości oraz prognozować przyszłość w najbardziej prawdopodobny sposób. Kondylis nie jest jednak naiwny i zdaje sobie sprawę z zarzutów, jakie mogą być kierowane pod adresem tak zdefiniowanego paradygmatu poznawczego⁵³. Badacz nie może dać się spętać ideologicznymi więzami teorii, gdyż ta zniekształciłaby badany materiał jeszcze przed przystąpieniem do jego ana-

⁵⁰ „Innymi słowy, ontologia społeczna nie przedstawia najwyższego pragmatycznego czy normatywnego kryterium obserwacji społeczeństwa i historii, lecz fundamentalną analizę, z której wynika, dlaczego wynalezienie takiego kryterium jest niemożliwe”, tamże, 79.

⁵¹ Karol Marks, „Tezy o Feuerbachu”, w: *Karol Marks – Fryderyk Engels. Dzieła*, red. Instytut Marksizmu-Leninizmu, t. 3 (Warszawa: Książka i Wiedza, 1961), 8.

⁵² Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że pojęcie *polemiczności* jest jednym z podstawowych terminów teoretycznych greckiego filozofa. Kondylis wykorzystuje je w analizach historycznych, w których w pierwszej kolejności stara się zrekonstruować spór. Grecki filozof jest głęboko przekonany, że każdy (świato)pogląd powstaje w starciu z rzeczywistym lub wyimaginowanym przeciwnikiem – to wiąże się natomiast z parą pojęć wróg–przyjaciel. Por. Falk Horst, Konstantin Verykios, Lech Zieliński, „Obserwacja rzeczywistości a tworzenie teorii w myśli Panajotisa Kondylisa”, *Studia z Historii Filozofii* 3(2) (2015): 81–90.

⁵³ Ilias Wrazas wskazuje, że uzasadnienie neutralnego paradygmatu jest sprawą egzystencjalną badacza: „Kondylis rezygnuje z jej gnozeologicznego ugruntowania i wprowadza kryterium antropologiczne, wiążąc neutralność uczonego z egzystencjalną decyzją rezygnacji z aspiracji do zarządzania sensem i wartościami”, Ilias Wrazas, „Nihilizm i teoria. Panajotisa Kondylisa »deskryptywna teoria decyzji.«”, *Nowa Krytyka* 18 (2005): 69. W dalszej części artykułu można znaleźć obszernie przedstawienie i interpretację sposobu pojmowania nihilizmu poznawczego przez Kondylisa, który – jak słusznie podkreśla Wrazas – nie ma nic wspólnego z nihilizmem moralnym.

lizi. Nie może również być zaprzęgnięty do realizacji partykularnych celów mogących zaburzać dążenie do obiektywności i bezstronności:

Historia otwiera się zatem na różne możliwe scenariusze dalszego rozwoju (niekoniecznie jedynie w zakresie oddziaływujących mechanizmów), ponieważ nie przebiega ona wewnątrz ukształtowanej hierarchii czynników, w której w danym momencie jakiś czynnik jest zawsze bardziej decydujący i dominujący od innych, lecz ich ciężar i znaczenie jest ciągle zmienne w zależności od sytuacji⁵⁴.

Uwagi na marginesie książki *Marks a grecka tradycja antyczna*

Nie licząc uwag, komentarzy i dających się zrekonstruować polemik z Marksem i dziedzictwem marksizmu, na szczególną uwagę zasługuje niewątpliwie książka *Marks a grecka tradycja antyczna*⁵⁵ przedstawiająca związki Marksa ze światem starożytnym. Składa się ona z dwóch rozpraw, które powstały w trakcie tłumaczenia na język grecki dysertacji Marksa *Różnica między demokrytejską a epikurejską filozofią przyrody*⁵⁶. W pierwszej rozprawie pt. *Dysertacja Marksa oraz punkt wyjściowy jego rozwoju intelektualnego*

⁵⁴ Kondylis, *Niewidoczna*, 55.

⁵⁵ Jest to notabene jedna z dwóch książek Kondylisa zawierających nazwisko Marksa w tytule. Drugą jest monografia poruszająca zagadnienie teorii wojny: *Theorie des Krieges. Clausewitz – Marx – Engels – Lenin*. Głównym jej bohaterem jest jednak Clausewitz, choć ze względu na wprowadzenie do szerszej dyskusji kwestii konfliktów klasowych są w niej również omówione poglądy Marksa, Engelsa i Lenina. Warto nadmienić, że celem Kondylisa nie było zrekonstruowanie stanowiska Clausewitza. Interesuje go przede wszystkim sposób tworzenia teoretycznych modeli rzeczywistości. Dlatego też Konstantin Verykios zwraca uwagę na to, że Clausewitz był dla Kondylisa teoretykiem poznania, dla którego pojęcie wojny stanowiło kluczową kategorię w procesie kształtowania się podstawowych form międzyludzkiego współżycia. Zob. Konstantin Verykios, „Von der Wirklichkeit zur Theorie bei Panajotis Kondylis”, w: *Panajotis Kondylis und die Metamorphosen der Gesellschaft. Ohne Macht lässt sich nichts machen*, red. Falk Horst (Berlin: Duncker & Humblot, 2019), 75–92.

⁵⁶ Oprócz dysertacji Marksa Kondylis przetłumaczył również na język grecki część korespondencji między Marksem i Engelsem. Oba tomy ukazały się nakładem wydawnictwa Gnosis. Zob. Horst, *Panajotis Kondylis*, 510–511. Na temat pracy translatorskiej Kondylisa zob. Olkiewicz, Zieliński, „Działalność translatorsko-redakcyjna”: 293–307.

Kondylis rekonstruuje poglądy młodego filozofa z okresu berlińskiego. Aby tego dokonać, omawia stanowiska filozofów wywierających wtedy na niego znaczący wpływ. W pierwszej kolejności przybliża postacię Brunona Bauera i Ludwika Feuerbacha oraz ich duchowego mistrza Georga Wilhelma Hegla. Kolejnym wątkiem przewodnim tej części jest ustalenie przyczyn zainteresowania myślą antyczną w czasach współczesnych Marksowi. Druga rozprawa tego dzieła zatytułowana *Zmiany w postrzeganiu starożytnej Grecji przez Marksa* ukazuje przemianę sposobu myślenia niemieckiego filozofa, który w świetle odkrytych pojęć *ideologii* i *falszywej świadomości* zmuszony jest dokonać relatywizacji świata antycznych Greków. Nie mogąc się z tym pogodzić, poszukuje sposobu ratowania starożytnych Greków i *ideału klasycznego* przed popadnięciem w niebyt. Kondylis wskazuje, że udało się to dzięki heglowskiemu sylogizmowi, który stworzył perspektywę umożliwiającą obcowanie ze światem antycznym dzięki potraktowaniu epoki starożytnej Grecji jako dzieciństwa rodzaju ludzkiego⁵⁷.

Stosunek Kondylisa do Marksa w obu rozprawach jest pozytywny. To na ich kartach Kondylis podkreśla znaczenie wkładu Marksa do historii filozofii. Przy wszystkich wyrażanych zastrzeżeniach ogniskujących się wokół instrumentalnego posługiwania się filozofią epikurejską i bezkrytycznego przekładania „pojęć i myśli filozofii starożytnej na język heglowskiej dialektyki”⁵⁸ zwraca uwagę, że to właśnie Marks potrafił wydobyć na światło dzienne fakt, że „fizyka Epikura w nie mniejszym stopniu niż stoicka była podporządkowana celom wyznaczonym przez filozofię moralną”⁵⁹. Tym samym wytyczył nowoczesne szlaki interpretacyjne szkół epoki hellenistycznej:

To pierwsze dzieło rozpatrywane w całości tworzy wielowarstwową strukturę, w której rozważania kwestii z obszaru historii filozofii, zachowując autonomię, łączą się z aktualnymi zagadnieniami filozoficznymi, prezentowanymi za pomocą współczesnych mu terminów. Jednocześnie na kartach dysertacji zauważalne

⁵⁷ Więcej na temat tej pracy piszemy w artykule: Lech Zieliński, Patryk Głowacki, „Wpływ wyborów dokonanych przez tłumacza tekstu filozoficznego na kierunek jego interpretacji. Kilka uwag do przekładu książki Panajotisa Kondylisa: *Marks a grecka tradycja antyczna*”, *Rocznik Przekładoznawczy. Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu* 17 (2022): 233–255.

⁵⁸ Kondylis, *Marks a grecka tradycja antyczna*, 58.

⁵⁹ Tamże, 59.

są pierwsze poruszenia wielkiego umysłu uświadamiającego sobie swój własny talent⁶⁰.

W rozprawach tych uwidacznia się również duchowe pokrewieństwo Marksa i Kondylisa w odniesieniu do dzieł epoki klasycznej i – co może ważniejsze – do próby poszukiwania w nich odpowiedzi na pytania nurtujące współczesność. Jednym z podstawowych celów pracy Kondylisa jest przecież opracowanie zagadnienia stosunku niemieckiego filozofa do Greków doby klasycyzmu, który wypada jednoznacznie na ich korzyść⁶¹. Afirmatywny stosunek Kondylisa do antyku znajduje wielokrotnie wyraz na kartach jego dzieł. Krótką i trafną uwagę oddającą istotę podejścia Kondylisa do tradycji antycznej znajdziemy w wywiadzie udzielonym Spirosowi Tsakniasowi:

Wielu ludzi, poświęciwszy się niemal egzystencjalnie danej modzie intelektualnej, traci orientację, gdy tylko ta przemija. Ich horyzonty nieustannie się zawężają, gdy cofają się w swoją przeszłość, ponieważ (ślepo) gonili za tym, co w danym momencie było modne. Młodym ludziom starającym się o rozsądne usystematyzowanie zainteresowań intelektualnych polecam gorąco, aby zaczęli od antycznych i nowych klasyków. W ten sposób zaoszczędzą czas, wnikając bezpośrednio w istotę problemu, i unikną zubożenia duchowego, na które cierpi każdy, kto ignoruje szersze perspektywy, związki i genezę zjawisk oraz ślepo wpatruje się w meteory rozblyskające aktualnie na firmamencie nauki⁶².

Podsumowanie

Marks niewątpliwie odcisnął piętno na sposobie myślenia Kondylisa. Jego wpływ można dostrzec na każdym etapie życia greckiego filozofa. W okresie studenckim stanowił on punkt odniesienia nie tylko dla niego, ale także dla szerokiego kręgu studentów i intelektualistów (lata sześćdziesiąte XX wie-

⁶⁰ Tamże, 60.

⁶¹ Stosunek Marksa do Greków omawiamy szerzej we wstępie do książki Kondylisa, zob. Lech Ziełiński, Patryk Głowacki, „Wstęp”, w: Panajotis Kondylis, *Marks a grecka tradycja antyczna. Dwie rozprawy* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2022), 12–14.

⁶² Kondylis, *Niewidoczna*, 75.

ku). Wyrazem tego jest pierwszy tekst Kondylisa stanowiący właściwie w całości polemikę z Marksem. Również jego późniejsze rozprawy, nawet jeżeli Marks nie jest w nich bezpośrednio przywoływany, mogą być interpretowane jako forma polemiki z koncepcją niemieckiego filozofa. Kondylis nie wypiera się tych wpływów, czego najlepszym przykładem są jego wypowiedzi w udzielonych wywiadach. Podkreśla w nich znaczenie oraz rolę, jaką odegrała koncepcja Marksa w jego własnym rozwoju intelektualnym. Kondylis nie był jednak nigdy dogmatycznym wyznawcą Marksa, co nie przeszkodziło mu w tym, aby korzystać z jego osiągnięć i ustaleń. Krytyczna postawa Kondylisa oraz stosowana przez niego zasada „ograniczonego zaufania” do innych myślicieli sprawiły, że potrafił wybrać i łączyć wszystkie te elementy głoszonych przez nich idei, które jego zdaniem zawierały potencjał eksplikatywny, nie popadając przy tym w dogmatyzm.

Bibliografia

- Horst Falk, Konstantin Verykios, Lech Zieliński. 2015. „Obserwacja rzeczywistości a tworzenie teorii w myśli Panajotisa Kondylisa”. *Studia z Historii Filozofii* 3(2): 81–90.
- Horst Gisela. 2019. *Panajotis Kondylis. Leben und Werk – eine Übersicht*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Horst Gisela. 2022. „Młody Panajotis Kondylis”. W: *Panajotis Kondylis. Życie – twórczość – recepcja*, red. Lech Zieliński, Tomasz Waszak, Marek Chamot, Filip Olkiewicz, 11–18. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSG.
- Kondylis Panajotis. 2001. *Das Politische im 20. Jahrhundert. Von den Utopien zur Globalisierung*. Heidelberg: Manutius Verlag.
- Kondylis Panajotis. 2012. „Die Revolutionstheorien und der Marxismus”. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 3(60): 341–349.
- Kondylis Panajotis. 2020. *Niewidoczna chronologia myśli. Trzy wywiady z Panajotistem Kondylisem*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kondylis Panajotis. 2022. *Marks a grecka tradycja antyczna. Dwie rozprawy*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Lavrandonis Antonis. 2000. „Ta diamorfotika chronia tou P. Kondyli”. *Simeioseis* 54: 21–38.
- Marks Karol. 1961. „Tezy o Feuerbachu”. W: *Karol Marks – Fryderyk Engels. Dzieła*, red. Instytut Marksizmu-Leninizmu, t. 3, 4–8. Warszawa: Książka i Wiedza.

- Olkiewicz Filip, Lech Zieliński. 2022. „Działalność translatorsko-redakcyjna Panajotisa Kondylisa jako przykład kulturotwórczej roli tłumacza”. *Heteroglosia. Studia kulturoznawczo-filologiczne* 12: 293–307.
- Schuller Wolfgang. 2007. „Marx, Engels und Marxismus bei Panajotis Kondylis”. W: *Panajotis Kondylis. Aufklärer ohne Mission. Aufsätze und Essays*, red. Falk Horst, 133–139. Berlin: Akademie Verlag.
- Verykios Konstantin. 2019. „Von der Wirklichkeit zur Theorie bei Panajotis Kondylis”. W: *Panajotis Kondylis und die Metamorphosen der Gesellschaft. Ohne Macht lässt sich nichts machen*, red. Falk Horst, 75–92. Berlin: Duncker & Humblot.
- Wrazas Ilias. 2005. „Nihilizm i teoria. Panajotisa Kondylisa »deskryptywna teoria decyzji«”. *Nowa Krytyka* 18: 69.
- Zieliński Lech, Patryk Głowacki. 2022. „Wpływ wyborów dokonanych przez tłumacza tekstu filozoficznego na kierunek jego interpretacji. Kilka uwag do przekładu książki Panajotisa Kondylisa: *Marks a grecka tradycja antyczna*”. *Rocznik Przekładoznawczy. Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu* 17: 233–255.
- Zieliński Lech, Patryk Głowacki. 2022. „Wstęp”. W: Panajotis Kondylis, *Marks a grecka tradycja antyczna. Dwie rozprawy*, 5–23. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.